

DOI: 10.11649/abs.2016.003

Lilia Citko

Uniwersytet w Białymstoku

Białystok

Słowniki w Wielkim Księstwie Litewskim – przyczynek do historii (zachodnio)ruskiej leksykografii i leksyki

Początki kształtowania się leksykografii wschodniosłowiańskiej¹ można wiązać z sięgającą XIII w. tradycją spisywania glosariuszy, tzw. azbukowników. Najstarszym zachowanym źródłem tego typu jest anonimowy dodatek do rękopisu *Кормчая книга Новгородска Великого* z 1282 r., zawierający objaśnienia do 174 wyrazów pochodzenia greckiego, hebrajskiego i cerkiewnosłowiańskiego oraz biblijnych nazw własnych. W XVI–XVII w. pojawiły się znacznie obszerniejsze *azbukowniki* z alfabetycznym układem haseł, informacją o pochodzeniu wyrazów, ich tłumaczeniem bądź objaśnieniem. Gromadziły słownictwo z dziedziny historii, geografii, nauk przyrodniczych (Ярцева, 1998, s. 19).

Pierwsze słowniki w Wielkim Księstwie Litewskim nie były autonomicznymi źródłami leksykograficznymi. Stanowiły spisywane odrębnie zbiory glos w języku ruskim, za pomocą których wyjaśniano niezrozumiałe wyrazy cerkiewnosłowiańskie lub zapożyczenia (głównie z greki i łaciny) występujące w tekstach, najczęściej liturgicznych. W piśmiennictwie zachodnioruskim tradycję objaśnień za pomocą glos zamieszczanych na marginesach bądź bezpośrednio w tekście można znaleźć w wydaniach *Biblii* F. Skoryny, W. Ciapińskiego², Sz. Budnego, S. Połockiego (Міхневіч, 1994, s. 294).

¹ Artykuł jest nawiązaniem do wcześniejszej publikacji (Citko, 2012b, ss. 199–210). Zawiera omówione w niej zagadnienia dotyczące makro- i mikrostruktury słowników, jednocześnie został poszerzony o nowe problemy z zakresu źródeł słowników, ich dokumentacji oraz występującego w nich słownictwa. Obszerniejsza jest również baza materiałowa tekstu.

² Specyfice glos zamieszczonych w wydaniu *Ewangelii* Ciapińskiego poświęcony został jeden z rozdziałów monografii I. Klimawa (Клімаў, 2012, ss. 298–323).

Cerkiewszczyzna jako język liturgii i piśmiennictwa religijnego prawosławnych mieszkańców państwa litewskiego, stosunkowo odległy od języka ruskiego³, stała się coraz mniej zrozumiała nie tylko dla wiernych, lecz i dla kleru. W trosce o mniej wykształconego czytelnika umieszczano w wydaniach *Pisma Świętego* ekwiwalenty ruskie niektórych wyrazów cerkiewnosłowiańskich bądź eksplikacje ich znaczenia. Stopniowe doskonalenie zasad opisu materiału sprawiło, że miejsce tych swoistych notatek leksykograficznych zajęły reprezentujące wyższy poziom warsztatowy leksykony.

Celem artykułu jest próba spojrzenia na leksykony zachodnioruskie⁴ z perspektywy ewolucji ich makro- i mikrostruktury oraz zawartego w nich słownictwa. Jako baza materiałowa badań posłużą: 1) **Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ мовъ просто** z pierwszej połowy XVI w. (skrót: *Lsp*); 2) **Лексисъ Сирѣчь Реченіа, Вѣкратъць събранъны. И із словє(н)скаго зыка, напросты(й) Рѣскій Діалє(к)тъ Истолъкованы А,З.** Wawrzyńca Zizaniego (Wilno 1596; skrót: *LZiz*); 3) **Лексіконъ славеноросскій і именъ тлѣкованіє** P. Beryndy (Kijów 1627; skrót: *LBer*); 4) **Синонима славеноросская** (koniec XVII w.; skrót: *SynS*).

1. Charakterystyka ogólna słowników

Jednym z najwcześniejszych słowników zachodnioruskich był **Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ мовъ просто**, datowany na pierwszą połowę XVI w. Rękopis zabytku został odnaleziony przez archimandrytę Amfilocha w 1884 r. jako dodatek do

³ Historyczny zakres znaczeniowy pojęcia *język ruski* dopuszcza wymienne stosowanie go z innymi terminami na określenie zachodniego wariantu języka staroruskiego funkcjonującego w Wielkim Księstwie Litewskim, takimi jak: *zachodnioruski*, *starobiałoruski*, *staroukraiński* czy też *prosta mowa*, *ruska mowa*. Nasycony lokalnymi właściwościami gwarowymi (białoruskimi, ukraińskimi), głównie w fonetyce i słownictwie, poddany narastającym, zwłaszcza od XVI w. wpływom polskim, język ten rozwijał się w opozycji do cerkiewszczyzny mającej status języka sakralnego, lecz ograniczoną funkcję społeczną. *Prosta mowa*, spełniając funkcje przede wszystkim pragmatyczne, stopniowo rozszerzała zakres swego użycia, obejmując różne odmiany piśmiennictwa: dokumenty prawno-administracyjne, prozę powieściową, kronikarską, epistolarną, z czasem również literaturę religijną, m.in. przekłady *Pisma Świętego*, homiletykę, hagiografię, utwory polemiczne (por. na ten temat np. Naumow, 2002, s. 38; Мякишев, 2008, ss. 26–32).

⁴ Odrębny przedmiot badań z zakresu leksykografii w Wielkim Księstwie Litewskim mogą stanowić funkcjonujące od XVII w. rękopiśmienne, pisane alfabetem arabskim, słowniczkі orientально-słowiańskie (turecko-białoruskie i turecko-polskie), sporządzane w celach praktycznych przez litewskich Tatarów. Obecnie są one wydawane – w transliteracji na alfabet łańciński i cyrylicy – jako źródła do dziejów słowiańsko-orientalnej leksykografii oraz jako jeden z rodzajów piśmiennictwa litewsko-polskich muzułmanów. Autonomiczne próby leksykograficzne Tatarów litewskich datowane są na okres późniejszy – jest to pochodzący z 1836 r. słownik zawierający około tysiąca tureckich i mołdawskich wyrazów z tłumaczeniem na polski i białoruski oraz słownik w kitabie z 1866 r. o zbliżonej liczbie haseł (Drozd, Dziekan, & Majda, 2000, s. 14).

Biblii Ostrogskiej Iwana Fiodorowa i opublikowany zgodnie z dziewiętnastowiecznymi normami ortograficznymi w materiałach *Чтения в обществе истории и древностей российских при Московском университете* (Mіхневіч, 1994, s. 300). Autorstwo *Leksisu* nie jest ustalone, przypisuje się je zwykle W. Zizaniemu lub I. Fiodorowowi bądź komuś z jego otoczenia z Akademii w Ostrogu.

Leksis stanowi jedną z pierwszych prób stworzenia słownika przekładowego na gruncie wschodniosłowiańskim. W rejestrze hasłowym znalazło się 908 wyrazów cerkiewnosłowiańskich i staroruskich (częściowo zapożyczeń z greki, łaciny i innych języków), którym odpowiadają w części przekładowej leksemy starobiałoruskie. Lewa kolumna słownika została zatytułowana przez autora *по сло́ве(н)ску*, prawa – *просто*. Dobór haseł, ich struktura, zastosowane definicje pozwalają traktować *Leksis* jako etap przejściowy między glosariuszem a obszerniejszym *azbukownikiem*. Znacząca liczba zamieszczonych i objaśnionych nazw własnych (np. **АГЛАФОНЪ** ‘благъ’, **АВВА** ‘отець’) oraz użycie w charakterze wyrazów hasłowych form zależnych gramatycznie (typu **внѣшни(х)** ‘з верхнихъ’, **нетлѣбных** ‘не зопсованныхъ’, **брашася** ‘боролися’) może wskazywać, że powstał on jako aneks do konkretnego tekstu.

Ważnym etapem w rozwoju leksykografii starobiałoruskiej stał się **Лексисъ Ширѣчь Реченіа, Вѣкратъцьѣ събран(ъ)ны. И із сло́ве(н)скаго зыка, напросты(й) Рѣської Діалек(т)ъ Истол(ъ)кованы Л,З.** autorstwa Wawrzyńca Zizaniego, jednego z pierwszych gramatyków i leksykografów starobiałoruskich. *Leksis* Zizaniego stanowił uzupełnienie podręcznika-elementarza *Азбуки (Наука ку читанню и розуменню писма словенского)*, wydanego drukiem w 1596 r. w Wilnie (Mіхневіч, 1994, s. 301). Zizani sięgnął w nim do doświadczeń autorów najstarszych glosariuszy, m.in. liczącego 350 leksemów słowniczka zamieszczonego w rękopisach nowogrodzkich (*Кормчая книга Новгорода Великого* z 1282 r. i 1431 r.) oraz *Leksykonu greckiego* Swidasa wydanego w roku 1499 w Mediolanie (Батвінник, 2003, s. 55). Głównym celem tego dydaktycznego w swoim założeniu przedsięwzięcia było stworzenie przekładowego słownika cerkiewnosłowiańsko-ruskiego dla uczniów szkół brackich. Słownikarz zawarł w nim 1061 haseł cerkiewnosłowiańskich, objaśnionych za pomocą ponad dwóch tysięcy wyrazów należących do *prostej mowy*. Jako filolog o rozległej wiedzy wykorzystał w części objaśniającej słownika liczne źródła filozoficzne, historyczne i teologiczne, m.in. pisma Arystotelesa, Marcina Bielskiego, Jana Damasceńskiego, Jana Złotoustego, cytaty z *Pisma Świętego*.

Do pracy tej nawiązał znany leksykograf i drukarz Pamba Berynda, wydając w Kijowie w 1627 r. **Лексіконъ славеноросскій і именъ тлѣкованіе**. Uzupełniając pracę swojego poprzednika odsyłaczami do *Biblii Ostrogskiej*, synonimami oraz własnym materiałem lekсыkalnym, Berynda stworzył dwuczęściowy słownik cerkiewnosłowiańsko-ruski liczący około 8 tysięcy haseł. Część pierwsza zawiera tłumaczenie wyrazów cerkiewnosłowiańskich (wśród nich znajdowały się też

leksemy staroruskie i polskie), występujących w tekstach liturgicznych, druga natomiast poświęcona jest biblijnym nazwom własnym osobowym i miejscowym oraz zapożyczeniom, objaśnionym za pomocą ruszczyzny nasyconej w znacznym stopniu elementami żywego języka⁵.

Interesującym zabytkiem leksykografii zachodnioruskiej jest anonimowy słownik **Гинонима славеноросская**, który został opublikowany w 1889 r. przez ukraińskiego filologa Pawła Żyteckiego jako dodatek do jego pracy poświęconej historii języka małopruskiego (Житецкий, 1889). Wydawca na podstawie analizy pisowni rękopisu datował go na koniec XVII w., zwrócił również uwagę na jego zależność od słownika P. Beryndy. Rękopis, z którego korzystał badacz, zaginął, a opublikowana przez niego i częściowo zmodyfikowana wersja słownika pozostaje do dziś jedynym śladem istnienia zabytku.

W literaturze poświęconej leksykografii zachodnioruskiej dominuje pogląd, że *Synonima* stanowi swego rodzaju „odwrotną” wersję słownika Beryndy. Oprócz Żyteckiego, opinię taką wyraził m.in. jeden z pierwszych polskich badaczy zabytków języka staroruskiego, J. Janów, wskazując jako podstawę słownika głównie pierwszą część *Leksykonu* i, w niewielkim stopniu, część drugą (Janów, 1939, ss. 257–264). Do opinii tej nawiązywali w swoich pracach późniejsi badacze (Німчук, 1961, s. XXXIV; Witkowski, 1963, s. 95, przypis 4), jednak sam zabytek pozostaje mało zbadanym źródłem historycznojęzykowym. Tymczasem zasługuje on na głębsze zainteresowanie badaczy ze względu na swoją unikatowość, wynikającą głównie z faktu, że językiem wyjściowym źródła jest żywa ruszczyzna, nasycona w dużym stopniu polonizmami, a rolę metajęzyka pełni cerkiewnosłowiański. Na tle ówczesnych opracowań leksykograficznych, stawiających w centrum zainteresowania cerkiewszczyznę, taka koncepcja metodologiczna jest rozwiązaniem nowym i oryginalnym.

II. Makrostruktura słowników

Analizowane słowniki cechuje alfabetyczny lub alfabetyczno-gniazdowy układ haseł. Nosi on jednak osobliwy charakter: jednostki leksykalne powiązane ze sobą formalnie i/lub znaczeniowo, np. derywaty, głównie rzeczowniki odczasownikowe oraz formacje o charakterze okazjonalnym lub potencjalnym, umieszczone są zawsze alfabetycznie i linearnie poza artykułem hasłowym, por. *LZiz*: **ОБЛИЧАЮ** ‘объявляю, упоминаю’, **ОБЛИ(Ч)НИ(К)** ‘который упоминае(т)’, *LZiz* i *LBer*: **вра(ч)** ‘лѣка(р), докторъ’, **врачу** ‘лѣчу’, **врачеваніе** ‘лѣка(р)ство, лѣчѣ(н)е’, **врачество** ‘лѣка(р)ство, докто(р)ство’,

⁵ Analizie grafii i fonetyki słownika Beryndy poświęcił swoje prace krakowski slawista W. Witkowski (1963, 1964).

врач(ч)ба ‘лѣчѣнье’, **врачебница** ‘до(м) где лѣча(т) и ты(ж) аптыка’; *SynS*: **обозъ** ‘полкъ’, **обозокъ** ‘полчище’. W *Synonimach* z rzadka podobne formacje znajdują się w obrębie hasła podstawowego, np. **верхъ**, **вершокъ** ‘высокость крайняя’; **вуй**, **вуйшко** ‘уецъ, матчинъ брат’⁶.

Analizowane źródła kontynuują zapoczątkowaną przez W. Zizaniego zasadę łączenia w jednym artykule hasłowym synonimów, tzn. umieszczania w charakterze wyrazów hasłowych dwóch tożsamych lub bliskich znaczeniowo leksemów cerkiewnosłowiańskich, por. *Lsp*: **заме(д)лѣ(х)**, **закоснаѣ(х)** ‘омешкалемъ’, **ко(р)мил(ъ)це**, **ко(р)ма** ‘весло кораблево’; *LBer*: **купилнице**, **торжище** ‘рынок’; **народъ**, **языкъ** ‘людь’; podobnie w *SynS*: **вирки** или **ліоси** ‘жребія’, **блехарня** або **прачка** ‘белилница’, **жакъ** або **студентъ** ‘тщатель, спудей’.

We wszystkich źródłach pojawiają się również hasła typu odsyłaczowego, por. przykłady w *LBer*: **съшественик(ъ)** *зри съпѣтнн(к)*; *SynS*: **менжество** *зри дѣжость*; **мерзеныи** *зри лотръ*. Niektóre wyrazy mają odsyłacze do dwóch lub więcej hasel synonimicznych, np. *SynS*: **зганяю** *зри ганю*, **ганбляю**; **ажение** *зри лаяние* и **ганба**; **переполохъ** *зри ѳжасъ*, **ѳжасновение**, **страхованіе**.

W części artykułów hasłowych po zdefiniowaniu znaczenia wyrazu następuje dodatkowe odesłanie do innego hasła za pomocą odpowiednich parakwalifikatorów: u Zizaniego *тое(ж) значи(т) што и*, por. **га(ж)деніе** ‘злорече(н)е, поган(ъ)бенъ’ *тое(ж) значи(т) што и хуленіе*; Berynda i autor *Synonimów* używają odsyłacza *зри*, np. *LBer*: **коккінъ** ‘зерно, шарлатъ, паволок(а)’, *з(р)*: **чръ(в)лѣ(н)** и **вагрница**; *SynS*: **мара** ‘мечтаніе’ *зри куглярство*; **аж** ‘ложъ’ *зри зрада*; **мантачъ** ‘лестецъ’ *зри баламѣтъ*.

Homonomom leksykalnym przypisane są odrębne hasła, co dowodzi zarówno kunsztu warsztatowego leksykografów, jak też poziomu ich świadomości lingwistycznej, por. *LZiz* i *LBer*: **дѣхъ** ‘ветръ’, **дѣхъ** ‘а(нге)лъ’, **дѣ(х)** ‘дыхание’, **дѣ(х)ъ** ‘д(у)ша’, **дѣ(х)** **с(вя)ты(й)** ‘б(о)гъ исти(н)ны(й)’; *SynS*: **збегъ** ‘стечение’, **збегъ** ‘бегунъ, беллецъ’, **крѣкъ** ‘вранъ’, **крѣкъ** ‘такъ, вилица’.

W odrębnych hasłach leksykografowie przytaczają różne połączenia wyrazowe, niekiedy częściowo zleksykalizowane, innym razem wyraziste frazeologizmy, przysłowia oraz kolokacje obrazujące konteksty leksykalne i składniowe, np. *Lsp*: **ско(т)ны(й) нра(в)** ‘быдлчій обычай’, **во ѳдоле плачевне** ‘в долине пекла’; *LZiz*: **лестный лобзатель** ‘зрадливый поцеловачъ’; *LBer*: **рещи глаголъ** ‘мовити слово’, **извождѣ в позоръ** ‘посрамляю, поганбляю’; *SynS*: **берег прикрыи** ‘стремнина’, **берег морскій** ‘поморіе, приморіе’, **обозъ становлю** ‘ополчаюся’.

⁶ Materiał egzemplifikacyjny pochodzący z *Lsp*, *LZiz* i *SynS* cytowany jest na podstawie wydania A. Jaskiewicz (Яскевич, 1992), natomiast przykłady z *LBer* pochodzą z wydania W. Nimczuka (Німчук, 1961).

III. Mikrostruktura słowników

O mikrostrukturze analizowanych źródeł, tj. wewnętrznej strukturze artykułów hasłowych, decyduje w stopniu znaczącym ich użytkowy charakter. Nie bez znaczenia jednak pozostają kształtujące się stopniowo zwyczajnie leksykograficzne w zakresie słowników przekładowych. Z tego względu najczęściej stosowanym przez W. Zizaniego oraz P. Beryndę sposobem objaśniania wyrazów są definicje synonimiczne. Nie stronią oni również od definicji realnoznaczeniowych i mieszanych, łączących opis z synonimią.

Definiowanie synonimiczne nosi zróżnicowany charakter. Odpowiednikiem hasła cerkiewnosłowiańskiego może być:

- a) jeden wyraz, np. *Lsp*: **агнецъ** ‘баранокъ’, **брашно** ‘покормъ’, **вопию** ‘волаю’, **кровь** ‘домъ’; *LZiz*: **вра(г)** ‘ворогъ’; **выл** ‘шыя’; **дебелъ** ‘грубы(й)’; **заключаю** ‘замыкаю’, **неприкосновены(й)** ‘недо(т)кнennyй’; **понеже** ‘понева(ж)’; *LBer*: **красота** ‘ωздоба’, **кто** ‘хто’; *SynS*: **бавлю** ‘продолжаю’, **берегъ** ‘брегъ’, **болотный** ‘тинявый’, **велблю** ‘величаю’, **годинка** ‘часецъ’;
- b) dwa wyrazy lub kilka leksemów oddzielonych przecinkami, np. *Lsp*: **адъ** ‘пекло, тма’, **месня** ‘христось, помазанецъ’; *LZiz*: **благочестіе** ‘богобойность, побожность, набожен(ъ)ство’, **вещаю** ‘поведаю, говору, голошу’; *LBer*: **лѣто** ‘врѣмѧ, рокъ, часть, годъ, годище’; *SynS*: **нендза** ‘беда, нищета, убожіе, убожество, окаянство, окаяніе’;
- c) kilka leksemów oddzielonych spójnikami równorzędności (*албо, и тыж, или*), por. *Lsp*: **страсть** ‘похоть злая или вада или утрапене или распустная роскошь’; *LZiz*: **д(нге)лъ** ‘вестни(к) албо поведѧ(ч)’, **мол(ъ)ва** ‘гомонъ’, **г҃(к) ѿ** мовы лю(д)скои, окри(к) *и ты(ж)* трвога’, **моци** ‘сила, моць неякая, *и ты(ж)* тела с(вя)ты(х) называю(т)ся’; *LBer*: **слава** ‘хвала, честь или маестатъ’.

Dość często w szeregu synonimów obok samodzielnych semantycznie jednostek umieszczane są różne połączenia wyrazowe, por. *LZiz*: **блажү** ‘хваляю, щастя комоу признаваю’, **закамянелый** ‘жестокосе(р)ды(й)’, *закамянелого се(р)дця*; *LBer*: **сотникъ** ‘ротмистр(ъ), *старий на(д) стомъ*’.

Chętnie posługują się autorzy leksykonów – W. Zizani, po nim również P. Berynda – rozbudowanymi definicjami realnoznaczeniowymi, stosując je w sytuacjach braku bądź nieznamości zachodnioruskiego ekwiwalentu i zastępując go szczegółowym, niejednokrotnie bogatym w informacje encyklopedyczne i etnograficzne, opisem desygnatu, por. *LZiz*: **зеленичне** ‘есть дерево, которое лете и зиме зелено, подо(б)ное листьє мае(т) зелью, на которо(м) че(р)нице ягоды росту(т)’, **зефиръ** ‘ветръ вдя(ч)ны(й), от полу(д)ня веучий’; *LBer*: **иссо(п)ъ** ‘е(с) зе(л)е, которое жидове вмочуючи в(ъ) к(ъ)ро(в) покро(п)левалися, и очищалися’; **кречет** ‘птахъ которы(м) пардвы ѳбиваютъ, и иное птаство, подобенъ соколѧ, але бѣлъ ввес толко з под горла

шарав малѡ; **ми(р)та, ми(р)сина** ‘дерево естъ, ве в(ъ)лоше(х) которого ягоды ба(р)зо сма(ч)ны сугъ и ти(с)ну(т) з ни(х) вино’.

Równie często występują definicje mieszane, w których poza objaśnieniem realnoznaczeniowym hasła podawane są jego ruskie odpowiedniki, np. *Lsp*: **спѣдъ** ‘корець альбо нѣякая коробка’; *LZiz*: **оско(р)дъ** ‘клепец(ъ), сокира, которою муляре каме(н)е отесуютъ’, **епари(с)три(с)** ‘яча(н)це, судина до че(р)паня албо налива(н)я, на кшта(л)тъ кага(н)ця з белого железа’.

Charakterystyczną cechą budowania definicji w najstarszych słownikach przekładowych są próby etymologizowania leksyki cerkiewnosłowiańskiej, co odzwierciedla się również w analizowanych źródłach: *LZiz*: **ал(ъ)лилуїа** ‘хвала б[ог]у. Гер(ъ)ма(н) патриа(р)хъ в толкованіи літу(р)гії с[вя]тѡи мовитъ. ал(ъ)лилуїа, приходи(т) б[ог]ъ, хвалите и въспева(й)те живаго б[ог]а. *еврейски(м)* бо *языко(м)* естъ *аль*, иде(т), явися, *аиль*, б[ог]ъ, а *уїя*, хвалите въспева(й)те’, **синдонъ** ‘с тон(ъ)кого поло(т)на простирало албо ра(н)ту(х), для того та(к) на(з)вано же напе(р)ве(й) в месте Сидоне почато тое робити’; *LBer*: **пре(д)сѣдатель** ‘староста, оура(д)никъ, тотъ, который на першеѡ мѣсцѣ засѣдаетъ’.

Analizując strukturę wewnętrzną artykułu hasłowego, należy zwrócić uwagę na takie jej elementy, jak informacja gramatyczna i kwalifikatory. Właściwy współczesnym pracom leksykograficznym system ich świadomego i konsekwentnego oznaczania przy opisie jednostek leksykalnych w omawianym okresie znajdował się w fazie zaczątkowej. Informacja gramatyczna dotycząca właściwości fleksyjnych rzeczowników, czasowników, przymiotników w badanych źródłach praktycznie nie występuje. Wyjątkiem jest *Leksykon* Beryнды, chociaż i tu informacja tego typu jest stosunkowo uboga i przypisana, dość niekonsekwentnie, zaledwie części form. Towarzyszy ona zwykle formom, które ówczesnemu czytelnikowi mogły sprawiać trudności, np. formy liczby podwójnej, por. **ваю** *двойстве(н) числа, лица 2-го ро(д) и ви(н)*: ‘вас двохъ’ bądź homonimom, np. **вдовъ** ‘вдовый члове(къ), вдовец(ъ)’ (przymiotnik w formie imiennej) i **вдвѣ** *мно(ж)* ‘вдовиць’ (wskazanie na l. mn. rzeczownika); **вреди** ‘болячки’ i **вреди** *пове(л)* ‘шкодь, псуї’ (informacja o trybie rozkazującym czasownika). Beryнда, charakteryzując wyraz hasłowy pod względem fleksyjnym i niekiedy też składniowym, podaje rekcję czasowników, używając do tego celu nawiasów kwadratowych, np. **сѣстраждѣ** [кому], **злѣтовѣюса**, **ѹжалаяса**, **змиловѣюса** [над кимъ].

Skromnie reprezentowany jest również system kwalifikatorów, chociaż badacze podkreślają znaczne zasługi Beryнды w tym zakresie dla ówczesnego stadium rozwoju leksykografii ruskiej (Німчук, 1961, s. XXIV). Słownikarz próbuje gdzieś wprowadzać jednowyrazowe określenia sygnalizujące nacechowanie stylistyczne użytych leksemów typu: **образнѣ**, **инорѣчнѣ**, **метафо[р]**. Por. przykłady: **валъна** ‘валъ на водѣ, волна’, **образнѣ** ‘смагненіе’, **зима** ‘непогода, студень’, **метафо(р)** ‘ѡзаблость’ (por. Citko, 2012a, ss. 33–34).

W dziele Beryndy występują również kwalifikatory etymologiczne, służące sygnalizowaniu obcego rodowodu odpowiedników haseł cerkiewnosłowiańskich, np. *LVer*: **разлои**: долина... *чески* оудолъ, *далма(т)ски* лука; **ярига**: ра(д)но грубое, мѣхъ, саакъ *угорски*. Na terytorialne ograniczenie wyrazu hasłowego Berynda wskazuje za pomocą kwalifikatorów geograficznych, np. **пѣтель**: *чески* и *руски* 'когут', *волынски* 'пѣвень', *литовски* 'петух'.

Zdecydowanie rzadziej można je odnotować w *Leksisie* Zizaniego: **кафолникъ** *по грецьку* 'сѣбо(р)ны(й)', *по латине* 'универсали(с)...'; **неасытъ** *по грецьку* 'пелека(н), пта(х) естъ в(ъ) еги(п)те, подо(б)ны(й) бусюлови, которий в пустыни ра(д) мешкати...'; **онокѣ(н)та(в)ръ** 'зве(р) неякі(с), от головы якъ чл(ове)къ, а от но(т) якъ осе(л), *по слове(н)ску* китоврасъ'.

IV. Źródła słowników i dokumentacja

Poświadczenie wykorzystania materiału źródłowego w celu udokumentowania znaczenia hasła albo jego użycia – na większą skalę – występuje jedynie w *Leksykonie* Beryndy. Część wykorzystanych źródeł leksykograf wymienia w *Posłowiu* do swojego dzieła (np. prace Maksyma Greka, Manuela Retora – bizantyjskiego autora z przełomu XV/XVI w., *Biblię* wydaną w Antwerpii w latach 1569–1573 *Biblia sacra Hebraice, Chaldeice, Graece et Latine*), inne z kolei określa enigmatycznie jako „proizwolniki”. Są to wszelkiego typu glosariusze, wydania Skoryny, słownik Zizaniego, onomastykony zachodnioeuropejskie, bizantyjskie, prace leksykografów polskich, przypuszczalnie *Lexicon Latino-Polonicum* Mączyńskiego 1564 r., niewykluczone że i *Thesaurus polono-latino-graecus* G. Knapiusza 1621 r. (Hімчук, 1961, s. XIX). Odesłanie do tych źródeł Berynda czasem umieszcza w części przekładowej, wskazując skąd pochodzi wyraz hasłowy bądź jego tłumaczenie, np. **носокоміа** 'шпиталь' *До(р) с(л), ѿ (Почучения Аввы Дорофея)*.

Należy jednak zwrócić uwagę na fakt, że próby odwoływania się do źródeł podejmowane są już przez jego poprzednika – W. Zizaniego: **анфипатъ** 'бурмистр, старшій радца albo справца в якої землі (*В Деяниях апостольских в главе 9 при конци*)'; **неасытъ** 'по грецьку пелека(н), пта(х) естъ в(ъ) еги(п)те, подо(б)ны(й) бусюлови, которий в пустыни ра(д) мешкати, которому зміи вѣрогую(т), и дети его уме(р)щвляють, а о(н) прилетевши клюе(т)ся в пе(р)си свои и кро(в)и спущае(т) на ни(х), и та(к) оживають. *Аристоте(л) мови(т) в книга(х)* где о живо(т)ны(х) пишет, трой ро(д) пелекан(ъ)ский, единъ высоко, другии сере(д)не, третий ни(з)ко летають'.

Hasła w najwcześniejszych słownikach nie zawierają zwykle dokumentacji materiałowej, jednak w części haseł *Leksisu* Zizaniego, a zwłaszcza w *Leksykonie* Beryndy pojawiają się próby ilustrowania użyc wyrazu w kontekstach składniowych

i leksykalno-semantycznych czerpanych z literatury, np. *LZiz*: **ТАЧЕ** ‘для то(г)о’, у *Іоане Экса(р)се в Шестодне(в)ці*, в пер(ъ)вой главе. *Таче рече*: сътворе(н)но естъ небо, дася явѣтъ, яко худа честь естъ вътварѣ’ lub języka potocznego, np. *LBer*: **принскрній** ‘радний, пора(д)ны(й), слушний, правый, власный, рожевый, початокъ маючий правый, покровній: якѡ, власнаа жона, власныи дѣти’; **раствораю** ‘змѣшю, злѣчаю, *растворю вино з водою*’.

V. Słownictwo

W analizowanych źródłach przeznaczonych zasadniczo do nauki języka liturgicznego i lektury ksiąg cerkiewnych, z oczywistych względów, dominuje leksyka religijna należąca do różnych zakresów tematycznych⁷: a) nazwy osób, stanów i urzędów cerkiewnych, np. **инокъ, инокиня, клирикъ, папа, попъ, проигъмень, проповѣдникъ, скитникъ**; b) nazwy Boga, np. **богъ, господь, господинъ, міродержецъ, спасъ, творецъ**; c) nazwy sakramentów, np. **бракъ, крещеніе, исповѣдание, тайна, таинство, sacramentъ**; d) określenia form i elementów nabożeństw oraz świąt, np. **лѣтѣргіа, часъ, часецъ, просфомидіа, просфора, параклисъ, трева, пѣтдесѣтница**; e) nazwy świątyni i jej części, nazwy innych budowli sakralnych, np. **церковъ, катапетазма, олтаръ, вчистинище, папертъ, свѣтына, жертовникъ, капнице; пастохорія**; f) nazwy przedmiotów liturgicznych, np. **икона, кализа, кивотъ, ладанъ, плащеница, потіръ, тревникъ**; g) nazwy szat liturgicznych, np. **епендитъ, нарамница, подиръ, риза**; h) wyrazy określające stosunek do wiary i Boga, np. **благодать, благостына, добродѣтель, ѡблажаю, величаю**, w tym nazwy osób określające postawy pozytywne z punktu widzenia wartości wiary, np. **боговоленный, благодатный, благоверазный, нетлѣнный** oraz postawy negatywne, np. **беззаконникъ, ненстовъ**; i) nazwy miejsc transcendentnych, np. **адъ, рай, царство**; j) nazwy określające władzę w Kościele: **сѣнодъ, сѣборъ**.

Pod względem etymologicznym sporą grupę w przywoływanej leksyce stanowią zapożyczenia z greki, zwykle mające swoje poświadczenie już w języku staro-cerkiewno-słowiańskim, jak **епендитъ, катапетазма, кивотъ, папертъ, параклисъ**. Odnotować należy również kalki – dosłowne tłumaczenia greczyzmów – często także występujące w staro-cerkiewno-słowiańskim (Karpluk, 2010, s. 231), np. **благодать, благоверазный, благодѣтельство**. Mniej wyrazistą grupę stanowią stosunkowo różne cerkiewizmy, powstałe niejednokrotnie już na gruncie ruskim, jak: **безмолвникъ** ‘pustelnik’, wobec scs. **отъходьникъ, отъшьльць** ‘ts’ (Цейтлин, Вечерка,

⁷ Cytowane w tym podrozdziale przykłady pochodzą z *LZiz* i *LBer*. Część materiału egzemplifikacyjnego jest wspólna dla obu źródeł, co wynika z faktu włączenia przez Beryndę do swego leksykonu słownictwa zawartego w pracy Zizaniego.

& Благова, 1994, s. 438), **вчистилице** ‘ołtarz’, **жертовникъ** ‘ołtarz’ wobec scs. **ольтарь** ‘ts’ (Цейтлин i in., 1994, s. 411).

Na podkreślenie zasługuje jednak fakt, że do przekładowej części słowników leksykografowie wprowadzają słownictwo ruskie należące do różnych rejestrów stylistycznych. Swoją liczną reprezentację znalazła tu leksyka z kręgu terminologii: a) religijnej, np. **а(нге)ль** ‘вестни(к) албо поведа(ч)’, **фи(й)миа(н)** ‘кадило’, **трєвни(к)** ‘же(р)то(в)ни(к), офєро(в)никъ’; b) zawodowej (głównie nazwy funkcji, zawodów), np. **вра(ч)** ‘лѣка(р), докторъ’, **дрєводєла** ‘тєсля’, **домостронтєль** ‘шафаръ’, **скудє(л)никъ** ‘го(н)ча(р)’, **хранитє(л)** ‘сторо(ж), кустосъ’; c) botanicznej, por. **востволнє** ‘зєльє єсть, базановець’, **смоква** ‘фикга’, **смоковниця** ‘дєрєво фїкговое’, **троскостъ** ‘посполитє всякую траву мудрѣцє называю(т), а иног(д)ы выкладає(т)ся подоро(ж)ни(к), язычо(к) ба(б)ка’.

Słownikarze nie stronili również od używania w definicjach słownictwa nacechowanego ekspresywnie. Występuje ono już u Zizaniego, por. **лаатє(л)** ‘брєха(ч)’, **лєстєць** ‘волоцюга...’, **юрє(д)** ‘дурє(н) глупы(й)’. Berynda nie tylko je zachowuje, lecz niejednokrotnie uzupełnia o nowe elementy o charakterze kolokwialnym, np. **лаатєль** ‘брєхачъ, щєкаръ’, a bywa, umieszcza w rejestrze słownika jako wyrazy hasłowe, np. leksem **трєвѣхъ** ‘жолудокъ, живот, брѣхъ’ jest zachowany we współczesnym języku białoruskim i notowany z kwalifikatorem *potoczny*, por. *трыбух* (TSBM, 1983, s. 529).

Obraz słownictwa udokumentowanego w badanych źródłach byłby niepełny bez krótkiej wzmianki o obecności w ich części „cerkiewnosłowiańskiej” leksemów o genezie polskiej. Jak wynika z ustaleń badaczy historii białoruszczyzny (Булыка, 1972, 1980; Citko, 2010, ss. 11–22), skutkiem postępującej w XVI w. infiltracji polszczyzny do języka starobiałoruskiego był wzrost pożyczek polskich, które stanowiły dominującą grupę wśród zapożyczeń okresu starobiałoruskiego (przed latynizmami i germanizmami). Wzrost wpływów polskich obserwowany jest szczególnie po unii lubelskiej (1569), co skutkuje coraz silniejszym nasycaniem różnych gatunków tekstów polonizmami. Bez trudu przenikają one również do literatury religijnej, zwłaszcza unickiej⁸, czerpiącej obficie z wzorów i źródeł polskich.

Oto kilka przykładów zapożyczeń polskich, zaświadczonych w charakterze wyrazów hasłowych słownika Beryndy: **катєхѣмєнь**, **пєкло**, **сакраментъ**, **сонмъ**, **вєлможа**. Wszystkie zostały odnotowane przez historyków języka białoruskiego jako wcześniejsze zapożyczenia (por. Булыка, 1972; Witkowski, 2000).

⁸ Przykładem tego typu literatury może być wydany przez oficynę bazylikańską w Supraślu w 1722 r. pierwszy drukowany słownik cerkiewnosłowiańsko-polski **Лєзниконъ Сирѣчь Словєсникъ Главєнскїи имѣющъ в сєбѣ словєса первѣє Главєнскїа азѣвѣчныа посємжє Полскїа Благопотрєвнїи къ выразѣмѣнїю Словєсє Главєнскихъ, Обрѣѣтающїєса въ Книгѣ Церковнѣ**. Wzorem dla słownika supraskiego posłużył *Leksykon* P. Beryndy. Reedycję źródła ze wstępem przygotowała L. Citko (2012a).

Chociaż pożyczki polskie znalazły swoje liczne poświadczenia już w *Leksykonie Beryndy*, to ich frekwencja jest bezspornie wyższa w *Synonimach*. Oprócz polonizmów fonetycznych typu **кроль** ‘царъ, скиптрофоръ, монарха’, **кромлюю** ‘царствую’, **строжъ** ‘стражъ, кустодій’, **простирадло** ‘плащеница, понява’, **дзвенкъ** ‘глась, брменіе’, **поселъ** ‘вестникъ, молитвенникъ, ходотай’, słownik ten notuje również kalki strukturalne (np. **меру до целю** ‘намераю, расмошряю’, **залле маю** ‘недугую, стужаюся’, **замешаный естемъ** ‘мятуса, смущаюся’) oraz konstrukcje z pogranicza frazeologii i składni typu **поводитъ ми ся добре** ‘спею’⁹.

★

Prezentowane tu słowniki, choć z założenia przekładowe, kontynuują w pewnym stopniu średniowieczną tradycję thesaurusów – swoistych kompendiów, które poza informacjami czysto językowymi zawierały również wiadomości encyklopedyczne o desygnatach nazw. Nie ulega jednak wątpliwości, że ich autorzy nie ograniczali się do kopiowania pierwowzorów, z których korzystali, a starali się pozyskany z nich materiał modyfikować, selekcjonować, wykazując się mniejszą bądź większą świadomością metodologiczną warsztatu. Widoczne jest to zarówno w zakresie niektórych elementów makro-, jak i mikrostruktury. Za najważniejsze uznać należy innowacje warsztatowe w zakresie budowy artykułu hasłowego, mianowicie próby wprowadzania informacji gramatycznej charakteryzującej wyraz pod względem fleksyjnym i składniowym, kwalifikatorów (głównie etymologicznych, stylistycznych) oraz egzemplifikacji materiałowej czerpanej z literatury religijnej bądź języka potocznego.

Omówione (w sposób rekonesansowy) pierwsze leksykony zachodnioruskie to ważne źródła dokumentujące kolejne etapy ewolucji słownikarstwa wschodniosłowiańskiego. Traktując jednak słowniki jako swoisty gatunek tekstu, można je uznać za źródło refleksji nad słownictwem dawnym i – szerzej – nad historią języków zachodnioruskich, w pewnym stopniu również polskiego. Chociaż zasadniczym przedmiotem uwagi autorów tych prac była cerkiewszczyzna, to rolę metajęzyka pełnił żywy język, *prosta mowa* (a jej konstytutywnym elementem była polszczyzna). Stan tych języków – w planie fonetycznym, gramatycznym, leksykalnym – nie stanowiący przedmiotu analizy w tym artykule, bez wątpienia wart jest wszechstronnego odrębnego opisu. Jest bowiem świadectwem kontaktów językowych na ziemiach Wielkiego Księstwa Litewskiego i narracji o minionym świecie.

⁹ Więcej na temat osobliwości językowych, głównie zaś leksykograficznych źródła (por. Citko, 2014).

Skróty źródeł

- LBer* – **Лексіконъ славеноросскій і именъ тлѣкованіє**. W Німчук, В. В. (Red.). (1961). *Пам'ятки української мови XVII ст.* Серія наукової літератури. Лексикон словеноросський Памви Беринди. Підготовка тексту і вступна стаття В. В. Німчука (ss. 1–259). Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР.
- Lsp* – **Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ мовъ просто**. W Яскевіч, А. (Red.). (1992). *Старабеларускія лексіконы: „Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексис...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская” (ss. 6–20). Мінск: Універсітэцкае.
- LZiz* – **Лексисъ Сирѣчь Реченіа, Вѣкратѣць Сѣбран(ъ)ны. И із слова(н)скаго зыка, напросты(й) Рѣскій Діале(к)тъ Истол(ъ)кованы А,З.** W Яскевіч, А. (Red.). (1992). *Старабеларускія лексіконы: „Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексис...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская” (ss. 21–43). Мінск: Універсітэцкае.
- SynS* – **Синонима славеноросская**. W Яскевіч, А. (Red.). (1992). *Старабеларускія лексіконы: „Лексисъ с толкованіємъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексис...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская” (ss. 44–149). Мінск: Універсітэцкае.
- TSBM* – Атраховіч, К. К. (Red.). (1983). *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* (Т. 5/1). Мінск: Беларуская энцыклапедыя.

Bibliografia

- Citko, L. (2010). O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich. *Białostockie Archiwum Językowe*, 10, 11–22.
- Citko, L. (Red.). (2012a). *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Citko, L. (2012b). U źródeł leksykografii zachodnioruskiej. *Studia Wschodniosłowiańskie*, 12, 199–210.
- Citko, L. (2014). O tzw. odwróconym słowniku starobiałoruskim z XVII wieku. *Białorutenistyka Białostocka*, 6, 297–306. <http://dx.doi.org/10.15290/bb.2014.06.21>
- Drozd, A., Dziekan, M., & Majda, T. (2000). *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa: Res Publica Multiethnica (Katalog Zabytków Tatarskich, 3).
- Janów, J. (1939). Z badań nad słownikami staroruskimi (Cz. 1, Uwagi o zbiorze „Synonima sławienorosskaja” [z XVII w.]). *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie* (za rok 1938), 18(3), 257–264.
- Karpluk, M. (2010). Z prawosławnego słownictwa ruskiego w polszczyźnie XVI wieku. W M. Karpluk, *Staropolskie studia językoznawcze* (ss. 227–233). Kraków: Polska Akademia Umiejętności.
- Naumow, A. (2002). *Domus divisa: Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum.

- Witkowski, W. (1963). *Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 60, *Prace Językoznawcze*, 5, 93–122).
- Witkowski, W. (1964). *Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 70, *Prace Językoznawcze*, 7).
- Witkowski, W. (2000). Dzieje przenikania terminologii religijnej kościoła bizantyjskiego do języka polskiego, tudzież terminologii religijnej kościoła rzymskiego do języka ukraińskiego. W S. Stępień (Red.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa* (T. 5, *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*). Przemyśl: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy. Pobrano 28 czerwca 2015, z http://www.pwin.pl/Publikacje/witkowski_art.html
- Атраховіч, К. К. (Red.). (1983). *Тлумачальны слоўнік беларускай мовы* [TSBM] (Т. 5/1). Мінск: Беларуская энцыклапедыя.
- Батвіннік, М. (2003). *Азбука на ўсе часы*. Мінск: Беларуская навука.
- Булыка, А. (1980). *Лексічныя запазычанні ў беларускай мове XIV–XVIII стст.* Мінск: Навука і тэхніка.
- Булыка, А. (1972). *Даўнія запазычанні беларускай мовы*. Мінск: Навука і тэхніка.
- Житецкий, П. (1889). *Очеркъ литературной исторіи малорусскаго нарѣчія въ XVII вѣкѣ. Съ приложеніемъ словаря книжной малорусской рѣчи по рукописи XVII вѣка*. Киев: Типографія Г. Т. Корчакъ–Новицкаго.
- Клімаў, І. П. (2012). *Евангелле ў перакладзе Васіля Цяпінскага*. Мінск: БДУКМ.
- Лексіконъ славеноросскій і именъ тлъкованіе** [LBer]. (1961). W В. В. Німчук (Red.), *Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури. Лексикон словеноросський Памви Беринди* (ss. 1–259). (В. В. Німчук, Підготовка тексту і вступна стаття). Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР.
- Лексис Фирѣчъ Реченіа, Вѣкратъцѣ събран(ъ)ны. И із словє(н)скаго зыка, напросты(й) Рѣскій Діалє(к)тѣ Истол(ъ)кованы Л,З.** [LZiz]. (1992). W А. Яскевіч (Red.), *Старабеларускія лексіконы: „Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексис...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская” (ss. 21–43). Мінск: Універсітэцкае.
- Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто** [Lsp]. (1992). W А. Яскевіч (Red.), *Старабеларускія лексіконы: „Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексис...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская” (ss. 6–20). Мінск: Універсітэцкае.
- Міхневіч, А. Я. (Red.). (1994). *Беларуская мова: Энцыклапедыя*. Мінск: Беларуская энцыклапедыя.
- Мякишев, В. (2008). *Язык Литовского Статута 1588 года*. Kraków: Lexis.
- Німчук, В. В. (Red.). (1961). Памво Беринда і його ”Лексіконъ славеноросскій і именъ тлъкованіе”. W *Пам'ятки української мови XVII ст. Серія наукової літератури. Лексикон словеноросський Памви Беринди* (ss. V–XXXVII). (В. В. Німчук, Підготовка тексту і вступна стаття). Київ: Видавництво Академії Наук Української РСР.

- Синонима славеноросская** [SynS]. (1992). W A. Яскевіч (Red.), *Старабеларускія лексіконы: „Лексісць с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексіс...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская” (ss. 44–149). Мінск: Універсітэцкае.
- Цейтлин, Р. М., Вечерка, Р., & Благова, Э. (1994). *Старославянский словарь (по рукописям X–XI веков)*. Москва: Русский язык.
- Ярцева, В. Н. (Red.). (1998). *Большой энциклопедический словарь: Языкознание*. Москва: Большая Российская энциклопедия.
- Яскевіч, А. (Red.). (1992). *Старабеларускія лексіконы: „Лексісць с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто”, „Лексіс...”* Л. Зізанія, „Синонима славеноросская”. Мінск: Універсітэцкае.

Bibliography (transliteration)

- Atrakhovich, K. K. (Ed.). (1983). *Tlumachal'ny sloŭnik belaruskaj movy* [TSBM] (Vol. 5/1). Minsk: Belaruskaja éntsiklapedija.
- Batvinnik, M. (2003). *Azbuka na ŭse chasy*. Minsk: Belaruskaja navuka.
- Bulyka, A. (1972). *Daŭniia zapazychanni belaruskaj movy*. Minsk: Navuka i tэхhnika.
- Bulyka, A. (1980). *Leksichnyia zapazychanni ŭ belaruskaj move XIV–XVIII stst.* Minsk: Navuka i tэхhnika.
- Citko, L. (2010). O zapożyczeniach leksykalnych z polszczyzny w języku latopisów starobiałoruskich. *Białostockie Archiwum Językowe*, 10, 11–22.
- Citko, L. (Red.). (2012a). *Słownik cerkiewnosłowiańsko-polski*. Białystok: Wydawnictwo Uniwersytetu w Białymstoku.
- Citko, L. (2012b). U źródeł leksykografii zachodnioruskiej. *Studia Wschodniosłowiańskie*, 12, 199–210.
- Citko, L. (2014). O tzw. odwróconym słowniku starobiałoruskim z XVII wieku. *Białorutenistyka Białostocka*, 6, 297–306. <http://dx.doi.org/10.15290/bb.2014.06.21>
- Drozd, A., Dziekan, M., & Majda, T. (2000). *Piśmiennictwo i muhiry Tatarów polsko-litewskich*. Warszawa: Res Publica Multiethnica (Katalog Zabytków Tatarskich, 3).
- I Artseva, V. N. (Ed.). (1998). *Bol'shoi éntsiklopedičeskii slovar': IAzykoznanie*. Moskva: Bol'shaia Rossijskaia éntsiklopedija.
- I Askevich, A. (Ed.). (1992). *Starabelaruskii leksikony: „Leksis s tolkovaniem slovenskikh mov prosto”, „Leksis...”* L. Zizaniia, „Sinonima slavenorosskaia”. Minsk: Universitetskoe.
- Janów, J. (1939). Z badań nad słownikami staroruskimi (Pt. 1, Uwagi o zbiorze „Synonima sławienorosskaja” [z XVII w.]). *Sprawozdania Towarzystwa Naukowego we Lwowie* (za rok 1938), 18(3), 257–264.
- Karpluk, M. (2010). Z prawosławnego słownictwa ruskiego w polszczyźnie XVI wieku. W M. Karpluk, *Staropolskie studia językoznawcze* (pp. 227–233). Kraków: Polska Akademia Umiejętności.

- Klimaŭ, I. P. (2012). *Evanhelle ŭ perakladze Vasilia Tsiapinskaha*. Minsk: BDUKM.
- Leksikon slavenorosskii i imen tl"kovaniie [LBer]. (1961). In V. V. Nimchuk (Ed.), *Pam'iatki ukrains'koï movy XVII st. Seriiia naukovoi literatury. Leksikon slovenoros'kyï Pamvy Beryndy* (pp. 1–259). (V. V. Nimchuk, Ed. & Introduction). Kyïv: Vydavnytstvo Akademii Nauk Ukrain's'koï RSR.
- Leksis s tolkovaniem slovenskikh mov prosto [Lsp]. (1992). In A. IAskevich (Ed.), *Starabelaruskiia leksikony: „Leksis s tolkovaniem slovenskikh mov prosto”, „Leksis...”* L. Zizaniia, „*Sinonima slavenorosskaia*” (pp. 6–20). Minsk: Universitetskae.
- Leksis siriech recheniia v"krat"tsie s"bran(")ny. I iz slove(n)skago iazyka naprosty(i) ruskii diale(k)t istol(")kovany L,Z. [LZiz]. (1992). In A. IAskevich (Ed.), *Starabelaruskiia leksikony: „Leksis s tolkovaniem slovenskikh mov prosto”, „Leksis...”* L. Zizaniia, „*Sinonima slavenorosskaia*” (pp. 21–43). Minsk: Universitetskae.
- Miakishev, V. (2008). *IAzyk Litovskogo Statuta 1558 goda*. Kraków: Lexis.
- Mikhnevich, A. I. (Ed.). (1994). *Belaruskaia mova: Ėntsyklapedyia*. Minsk: Belaruskaia ėntsyklapedyia.
- Naumow, A. (2002). *Domus divisa: Studia nad literaturą ruską w I. Rzeczypospolitej*. Kraków: Collegium Columbinum.
- Nimchuk, V. V. (Ed.). (1961). Pamvo Berynda i ioho „Leksikon slavenorosskii i imen tl"kovaniie”. In *Pam'iatki ukrains'koï movy XVII st. Seriiia naukovoi literatury. Leksikon slovenoros'kyï Pamvy Beryndy* (pp. V–XXXVII). (V. V. Nimchuk, Ed. & Introduction). Kyïv: Vydavnytstvo Akademii Nauk Ukrain's'koï RSR.
- Sinonima slavenorosskaia [SynS]. (1992). In A. IAskevich (Ed.), *Starabelaruskiia leksikony: „Leksis s tolkovaniem slovenskikh mov prosto”, „Leksis...”* L. Zizaniia, „*Sinonima slavenorosskaia*” (pp. 44–149). Minsk: Universitetskae.
- TSeitlin, R. M., Veчерka, R., & Blagova, Ė. (1994). *Staroslavianskii slovar' (po rukopisiam X–XI vekov)*. Moskva: Russkii iazyk.
- Witkowski, W. (1963). *Grafika i pisownia Leksykonu Pamby Beryndy*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 60, *Prace Językoznawcze*, 5, 93–122).
- Witkowski, W. (1964). *Fonetyka Leksykonu Pamby Beryndy*. Kraków: Uniwersytet Jagielloński, Państwowe Wydawnictwo Naukowe. (*Zeszyty Naukowe Uniwersytetu Jagiellońskiego*, 70, *Prace Językoznawcze*, 7).
- Witkowski, W. (2000). Dzieje przenikania terminologii religijnej kościoła bizantyjskiego do języka polskiego, tudzież terminologii religijnej kościoła rzymskiego do języka ukraińskiego. In S. Stępień (Ed.), *Polska – Ukraina. 1000 lat sąsiedztwa* (Vol. 5, *Miejsce i rola Kościoła greckokatolickiego w Kościele powszechnym*). Przemysł: Południowo-Wschodni Instytut Naukowy. Retrieved 28 June 2015, from http://www.pwin.pl/Publikacje/witkowski_art.html
- Zhitetskii, P. (1889). *Ocherk literaturnoi istorii malorusskago nariiechiia v XVII viekie. S prilozheniim slovaria malorusskoi riechi po rukopisi XVII vieka*. Kiev: Tipografiia G. T. Korchak–Novitskago.

Słowniki w Wielkim Księstwie Litewskim – przyczynek do historii (zachodnio)ruskiej leksykografii i leksyki

Streszczenie

W artykule podjęto próbę charakterystyki najstarszych słowników zachodnioruskich na podstawie kilku źródeł: 1) *Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто* z pierwszej połowy XVI w.; 2) *Лексисъ Гирѣчь Реченіа, Вѣкратъцѣ събранъны. И із словескаго зыка, напросты(й) Рѹскій Діалектъ Истолкованы А,З*. W. Zizaniego (Wilno 1596); 3) *Лексіконъ славеноросскій і именъ тлѣкованіє* P. Beryndy (Kijów 1627); 4) *Гинонима славеноросская* (koniec XVII w.). Głównie uwagę skupiono na specyfice leksykograficznej zabytków, elementach ich makro- i mikrostruktury, źródłach oraz sposobach dokumentacji materiału. Pozwoliło to zaobserwować pewną ewolucję warsztatu metodologicznego leksykografów w zakresie budowy artykułu hasłowego, jak np. próby wprowadzania informacji gramatycznej, kwalifikatorów (głównie etymologicznych, stylistycznych) oraz egzemplifikacji materiałowej.

Słowniki, przeznaczone zasadniczo do nauki języka liturgicznego i lektury ksiąg cerkiewnych, gromadziły przede wszystkim leksykę religijną. Należy jednak zauważyć, że do przekładowej części leksykonów ich autorzy wprowadzali słownictwo ruskie należące do różnych grup tematycznych i rejestrów stylistycznych. W charakterze wyrazów hasłowych słownika Beryndy mogły występować również pożyczki polskie.

Słowa kluczowe: język ruski; język cerkiewnosłowiański; makro- i mikrostruktura słownika; leksyka

Dictionaries in the Grand Duchy of Lithuania – a contribution to the history of (Western)Ruthenian lexicography and word-inventory

Abstract

In the article an attempt to describe the oldest Western Ruthenian dictionary has been made. The analysis is based on the following texts: 1) *Лексисъ с толкованіемъ словенскихъ мовъ просто* of the first part of the 16th century, 2) *Лексисъ Гирѣчь Реченіа, Вѣкратъцѣ събранъны. И із словескаго зыка, напросты(й) Рѹскій Діалектъ Истолкованы А,З* by L. Zizaniy (Vilno 1596), 3) *Лексіконъ славеноросскій і именъ тлѣкованіє* by P. Berynda (Kiev 1627), 4) *Гинонима*

СЛАВЕНОРССКАЯ (the end of the 17th century). The focus of attention is directed to lexicographic specificity of the antique texts, the elements of their macro- and micro-structures, sources and techniques of material documentation, which made it possible to observe the evolution of lexicographers' methodological procedure in the range of the structure of an entry, e.g.: efforts to introduce grammatical information, qualifiers (mostly etymological and stylistic), and material exemplification.

Dictionaries, which were essentially used to learn the language of liturgical celebration, contained religious vocabulary. It should be noted, however, that their authors introduced Ruthenian words of various thematic groups and stylistic registers to the translated parts of lexicons. In Berynda's dictionary Polish loan words appeared as entries.

Keywords: Ruthenian language; Church Slavonic language; macro- and microstructure of dictionary; lexis

Correspondence: Lilia Citko, University of Białystok, e-mail: l.citko@uwb.edu.pl

Support of the work: This work was supported by a core funding for statutory activities from the Polish Ministry of Science and Higher Education.

Competing interests: No competing interests have been declared.